

## MANES SPERBER I ZAGREBAČKI LJEVIČARSKI INTELEKTUALCI



Manes Sperber (1905–1984)

Godine 1984. umro je u Parizu književnik, romanopisac, esejist i kulturolog Manes Sperber, jedan od posljednjih mislilaca porijeklom iz židovske i austrougarske tradicije. Manes Sperber nije nikada krio to postanje, premda ga je prerastao postavši "evropskim misliocem". On prati književna, umjetnička, politička i znanstvena zbivanja iz univerzalno-evropske perspektive, te ih obrađuje u esejima, kritičkim studijskim napisima, pripovjesticima. (Popis naslova obuhvaća otprilike 4000 jedinica.)<sup>1</sup>

S Jugoslavijom Manesa Sperbera vežu dubokosežni, slojeviti i na stanovit način proturječni odnosi, koji još nisu rasvijetljeni u svim vidovima<sup>2</sup>. Svoje ponovljene posjete i boravke u Zagrebu između 1929. i 1937. godine, kao i u Dalmaciji i na dalmatinskim i kvarnerskim otocima (Korčula, Hvar, Rab), Sperber ne obrađuje samo književno, "internalizirajući" susrete s ljudima u gradovima i selima, prikazujući ih ne kao apstraktne ličnosti i tipove, nego kao individualne karaktere. Susret s jednim krugom prijatelja postaje utjecajnim na način koji jedino indirektno proistječe iz njegova intelektualnog i psihičkog razvoja, a o kojem svjedoče njegovi memoari *All das Vergangene* (Wien, 1983).

Usredotočujem se upravo na ovaj aspekt njegova druženja u Zagrebu, o kojemu je bilješke ostavio Miroslav Krleža u svom *Dnevniku 1958–1969*<sup>3</sup> i u razgovorima s Enesom Čengićem.<sup>4</sup>

1) Magda Strebl, Uvodno predavanje na "Simpoziju Austrijske Nacionalne biblioteke o Manesu Sperberu" povodom dodjele "Nagrade Manes Sperber" 1987, *Zbornik predavanja* u izdanju Austrijske Nacionalne biblioteke, 3.

2) O književnoj obradi usporedi Tomislav Bekić, *Das Jugoslawienerelebnis bei Manes Sperber*, isto 123 i slj. O tom i o estetici M.Sperbera vid. Mirjana Stančić, *Manes Sperbers Jugoslawienbild / über die ästhetische Legitimierung der Historie*. Neobjavljen rukopis.

3) *Dnevnik 1958–1969*, Svezak V, Sarajevo 1977, 14 i slj.

4) Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan* (1978–1979), Svezak III, 14 i slj, 55 i slj.

Manes Sperber se, naimc, kretao u krugu zagrebačkih lijevo i komunistički opredjeljenih intelektualaca, prenoseći im individualnu psihologiju. U citiranim Krležinim sjećanjima, Sperber se spominje kao začetnik individualne psihologije Alfreda Adlera (Beč) u Zagrebu. Njegovi sugovornici i recipijenti su zagrebački liječnici, fizičari, književnici, partijski radnici, istaknuti komunistički aktivisti i simpatizeri KPJ. Svima je njima zajednička opozicija prema Januarskoj diktaturi i opasnost od progonstva režima zbog njihove komunističke aktivnosti. Znanstveno umjetničke djelatnosti postaju stoga ne samo zamjena nego i privid – jedina mogućnost nazovi legalnog druženja, i put sve izraženijeg otuđivanja od dogmatizma službene partijske "linije" mišljenja, na stanovit način staza oslobađanja od tabua i ugnjetavanja osobnih uvjerenja.

Ali front sukobljavanja ne postoji samo prema režimu. Rascjepi su i unutar tih krugova zbog osnovnih principa usmjeravanja, u vezi sa perspektivama u razdoblju nadolazećih opasnosti. Ambivalentnost između osjećaja "smaka svijeta" i vjere u napredak i budućnost pogoduje bavljenju prishoanalizom, tim skandaliziranim i anatematiziranim naučavanjima o čovjeku, "trećom dubokom uvredom čovječanstva poslije Keplera, Galileja i Darwina" (Sigmund Freud). Problematiziranje i problematičnost "subjekta", subjekt kao osnovno pitanje svakog orijentiranja i obilježja razdoblja "Fin de siècle" <sup>5</sup> vraća pogled na značaj subjekta i položaj individue. Iz ove perspektive valja gledati na zanimanje za sve antropološke discipline, pa i na recepciju Adlerove škole individualne psihologije među tim intelektualcima.

Da li je individualna psihologija ili psihoanaliza, odnosno "froidomarksizam" <sup>6</sup>, bliža materijalističkom mišljenju, osnovnom znanstvenom opredjeljenju komunističkih intelektualaca (i "generalnoj" partijskoj liniji)?

Unutar toga aspekta raspravlja se i recipira kako psihoanaliza, tako i individualna psihologija. Značaj ishoda te rasprave i doprinos Manesa Sperbera toj diskusiji valja ustanoviti, imajući na umu da su mnogi Sperberovi sugovornici studirali u inozemstvu i već ponijeli u domovinu znanje o toj disciplini.

Drugo je pitanje slijedeće: ti su znanstvenici bili upoznati i sa teorijskim diskusijama koje su rušile tradicionalnu fiziku i antropologiju, kao i spoznajnu filozofiju. Suočavani s tim novim teorijama o svijetu i o čovjeku, mnogi su od njih naslutili potres koji će poljuljati njihovu privrženost Dijamatu i Histomatu i dovesti u pitanje osnove njihova intelektualnog angažmana, koji je usko povezan s njihovom vjerom u (tada ilegalnu) komunističku partiju.

Samosvijest partije kao avangarde ne ograničava se samo na ulogu u klasnoj borbi nego se očituje i u naprednom znanstveno utemeljenom antimetafizičkom i antidogmatskom mišljenju. Te rasprave izazivaju zbunjenost; one ne ostaju na racionalnoj razini, već stavljaju pred točku iskušenja intelektualnu iskrenost i narušavaju mnoga prijateljstva i međuljudske odnose.

I Manes Sperber osjećao je stanovite sumnje i rezerve prema vlastitom komunističkom opredjeljenju još vrlo rano; ali one su se odnosile na političku liniju partije u zbivanjima u Evropi, a teoretski nije preispitivao osnove svog

5) O značenju tog pitanja "subjekta"; Norbert Leser, "Wien um 1900. Die Wiederentdeckung des Subjekts. Ein kulturgeschichtlicher Zusammenhang", *Neue Zürcher Zeitung*, 21. 10. 1988.

6) Božo Kovačević, *Psihoanaliza i ljevica*, Zagreb 1989. O sudbini Freudove psihoanalize u Sovjetskom savezu i stavu kominterne prema njoj vidi nav. djelo, 16 i slj.

materijalističkog mišljenja. Da li je u krugu zagrebačkih intelektualaca primio neke poticaje presudne za njegov daljnji razvojni put koji ga je doveo do raskida s partijom?

Pobuda za bavljenje krivuljama Sperberova psihološkog političkog razvoja povezana je s mojim historičarskim interesovanjem za dvije pojave međusobno povezane: za kritiku ideologija u uvjetima diktature i rastućeg fašizma s jedne strane, i boljševizacije komunističkih partija diljem Evrope i razilaženja intelektualaca s njima, s druge strane. Kako je u tim okolnostima bilo moguće sačuvati "ispravni hod" (Ernst Bloch)?

Drugo, Manes Sperber bio je i ostao Židov, vjeran baštini što ju je naslijedio od svoje ortodoksne židovske obitelji: svijest da on potječe iz duboko "spiritualne kulture", iz svijeta "Svete knjige" i obaveze trajnog proučavanja, promišljanja i propitkivanja; što se crpi iz te knjige dužnost je da se živi pravedno i istinito. Iako ga kriza još vrlo rano otuđuje od religioznih korijena njegova porijekla, on traži te vrednote u sekulariziranom oslobađanju čovjeka od fizičke bijede i ugnjetavanja, u borbi protiv prisile savjesti i uvjerenja. Mesijansko isčekivanje svog naroda on projicira na "Revoluciju proletarijata".

Manes Sperber – Židov i komunist, individualni psiholog iz židovsko – komunističkih korijena – koje je poticaje dao i primio u krugu svojih zagrebačkih prijatelja i "suboraca"? Što ih motivira na borbu za slobodu uma i savjesti, protiv dogmatizma, netrpeljivosti i tabua? Kakvu alternativu su našli u dvojbi: Hitler ili Staljin? Kako se opredijeliti, znajući da odabir alternative može odlučiti i o fizičkom preživljavanju?

Ovo moje povijesno zanimanje rodilo se iz aktualne rasprave Austrijanaca o "prevladavanju prošlosti". Povijest kao temelj individualnog i kolektivnog identiteta, povijest kao pomoć i orijentacija za budućnost, ne povijest kao "muzealno nagomilanje iskustava".<sup>7</sup> Aktualnost takvim pitanjima daju nova stremljenja u zemljama realnog socijalizma, kao i začeci "perestrojke" u njima. U tom pogledu je književni opus Manesa Sperbera od značaja, jer je dokument doživotnog suočavanja s pitanjem: da li je i kako moguće živjeti pravedno i istinito unatoč manipulacijama savjesti; bavimo se, dakle, djelom što ga je napisao Židov i marksistički individualni psiholog, koji je nakon svih neprevladanih i prevladanih iskušenja postao "humanist i moralist... koji crpi iz života" <sup>8</sup>.

## MLADOST U BEČU

Manes Sperber, rođen 27. januara 1905. u galicijskom gradiću ("Schtetel") Zablottovu, bježao je sa svojom obitelji 1916, kad se austrougarsko–ruski front opasno približavao njegovom rodnom mjestu. Ortodoksna židovska obitelj odlučila je potražiti utočište u samom glavnom gradu Monarhije, nadajući se zaštiti od pogroma Židova, zbog kojeg je carska Rusija bila na zlu glasu, a u dječakovoj je svijesti ostavio duboke tragove: sela u plamenu, jecanje žena i djece, siromaštvo i

7) Manes Sperber, *All das Vergangene*, Wien – München – Zürich 1981, 178

8) Herman Lübbe, *Die Aufdringlichkeit der Geschichte. Herausforderung der Moderne vom Historismus bis zum Nationalsozialismus*, Graz – Wien – Köln, 1989.

9) Tomislav Bekić, nav. djelo, 124.

neimaština, bezakonje... Naročito je otac bio uvjeren da će Austrougarska monarhija osiguravati građanska prava i zaštitu od samovolje, te pružiti mogućnost solidnog školovanja djece, čak i u ratnim uvjetima.<sup>10</sup>

Obitelj je stigla u Beč 27. jula 1916. godine (Manes je navršio jedanaest godina). Ono što je dječakova mašta povezivala s Bečom, tim carskim gradom punim sjaja i raskoši, izbljedjelo je naočigled posljedica što ih je već ostavila ta druga ratna godina. Jednako je izbljedjela i uspomena na "Schtetel" i siromaštvo što ga on i njegova obitelj nisu zapravo ni iskusili. Način na koji je Sperber kasnije opisao Beč i mnogobrojna mjesta svojih zrelih godina postat će obilježjem njegovih opisa krajolika: fizionomije mjesta, gradovi i pejzaži su jedino elementi krajnje intimnog i internaliziranog doživljavanja i osjećanja... Vanjština postaje paradigmom psihičke dispozicije i duševnih stanja<sup>11</sup>. To isto važi, uostalom, i za karaktere protagonista njegovih romana jednako kao i krajnje psihologiziranje samih događaja. Povjesničaru se stoga postavlja ne tako rješiv problem točnog kronološkog slijeda biografskih podataka u njegovim memoarima, jer ga zanemaruje isto tako kao i preciznije određenje fizičkih osobina.

Za Manesa Sperbera Beč, dakle, znači duhovno i materijalno siromaštvo izbjeglištva, nezaustavljiv pad u bijedu i samoprijezir, gubitak vlastitih korijena i obeščaćenje, nestanak svake sigurnosti i produbljivanje psihičke krize koja se pojavila još u najranijem djetinjstvu, izražena skepsom u vrijednosni sustav roditeljskog doma i distanciranjem od ortodoksne židovske tradicije. Ta je kriza protkala njegov život, odražavajući se kao svijest o trajnom rastanku s nečim, o ponovljenim gubicima čvrstih stajališta i potrebi neprestanog "prestrojavanja": motivi su to koji poput crvenih niti prožimaju Sperberove memoare i osnovni su pokretači djelovanja junaka u njegovim romanima.

Kako se vanjski uvjeti, i zašto baš u tolikoj mjeri, zrcale u ljudskoj psihi – pitanje je na koje će Manes Sperber pokušavati odgovoriti kasnije, pod dojmom Adlerovih psiholoških spoznaja. Ali, to pitanje jedanaestogodišnjaka, koji besciljno luta Bečom, usmjerava njegova interesovanja već tada, psihološki, politički, u odabiru lektire i prijatelja. Sperber sluša razgovore odraslih, u koje se, uz jadikovanje zbog rata i ratnih posljedica, miješa sve agresivniji antisemitizam. Dječak ubrzo spoznaje kako je taj antisemitizam uperen protiv nepoznata protivnika, da on znači ponižavanje i omalovažavanje svega i svakog stranog, da to jest prijezir starosjedilaca prema pridošlicama bez ikakve razlike.

Unatoč tada već daleko narasloj krizi identiteta i religioznosti, on u takvim razgovorima postaje svjestan vlastitog porijekla iz kulturnog kruga u kojem je mjera kriterij "pravednosti", ali ne pravednosti u pravom smislu "neutralnosti", nego, oprečno, "pristrasnosti" u korist onoga koji pati. Sperberovo intelektualno oblikovanje toga poticaja najtjesnije je povezano sa njegovim doživljajem židovstva, urodivši humanizmom kao "suosjećanjem s čovjekom u njegovoj ogo-  
ljeloj egzistenciji".<sup>12</sup> Čak kad je već davno izgubio svu svoju religioznu supstancu, on će se i nadalje deklarirati kao Židov, sve dok još i poslednji Židov bude progonjen i omalovažavan radi svog židovstva. Židovstvo i humanost su jedno, međusobno najtješnje povezani, uvjetovani uspomenom na progone i na

10) M. Sperber: *All das Vergangene*, 128 i slj., 145 i slj.

11) Na tu veoma karakterističnu crtu upozorila je Mirjana Stančić u svom neobjavljenom eseju. Vid. bilj. 2.

12) Manes Sperber, nav. djelo 178 i 221.

ponižavanje čovjeka po čovjeku, koje se, eto, potenciralo u tom do tada najkrvavijem ratu. Manes Sperber će svoje židovstvo, posebice pod ratnim dojmovima, a kasnije u "Shoa", doživljavati kao transcendiranje religiozne substance u pravcu etičke obaveze humanosti i pravednosti.

Ono što je Manes Sperber naučio od starozavjetnih proroka potvrđivat će mu se u ratnoj stvarnosti: u čovjeku mogu obitavati okrutnost i dobrota u istoj mjeri i u isto vrijeme. U to doba on je najčešće svjedok okrutnosti i bešćutnosti: to kako su Bečani doživljavali rat, vrlo je značajno iskustvo. Osjećajući stvarnost rata na vlastitoj koži, u vlastitoj sredini, u obiteljima, oni mu se doimaju kao da je ne žele poimati. Sa samodopadljivošću svog "zlatnog srca" uživaju u krvoločnim novinskim izvještajima sa bojišta, u kojima tragedija pojedinca postaje potpuno beznačajnom. On postaje svjedokom kako oni slave "svoje heroje", svoje "ratne ciljeve", a i toga kako se mediji sa punom manipulativnom snagom trude da se ne pojavi ni trunka sažaljenja prema žrtvama ili tračak kritičkog propitkivanja o opravdanosti rata, bilo moralnoj, bilo političkoj. Bijes zbog besomučnog ubijanja i beskrupoloznih laži glasila vladajućeg Dvora usmjeravaju ga na primjer Rose Luxemburg i Karla Liebknechta i na socijalizam.<sup>13</sup>

Smrt cara Franje Josipa u deziluzioniranom dječaku nije probudila nikakve emocije, ponajmanje uvjerenje da ona znači kraj ne samo dinastije nego jednog svijeta (kako otac ganut primjećuje; on govori djetetu o teškim vremenima koja predstoje židovstvu).<sup>14</sup> Manes Sperber doživljava pogrebnu povorku za cara kao simbol propadanja lažnih slika i privida, kao paradigmu smrti svih obmana i prevara.<sup>15</sup>

Ponukan jačanjem antisemitizma ne samo u Beču nego diljem Evrope, Manes Sperber postaje cionist. Tom je opredjeljenju ostao vjeran, unatoč mnogobrojnim lomovima i kolebanjima, ali i unatoč pokušajima da se definitivno razračuna sa svojim židovskim nasljeđem. U to se vrijeme formira, po uzoru na njemački "Omladinski pokret" ("Wandervogel"), židovski ogranak tog pokreta, "Hašer Šomer".<sup>16</sup>

Organizaciju *Hašer Šomer* u to vrijeme vodi psiholog freudovac, cionist i socijalist Siegfried Bernfeld. Pokret djeluje striktno u pravcu "Erec Israela", protiv asimilacije i protiv "Galut-židovstva", židovstva u tuđini i dijaspori. Uključivanje u "Šomer" urodilo je vrlo proturječnim odnosom prema vlastitom židovstvu, a i

13) Manes Sperber, nav. djelo, 181 i slj.

Isti, *Essays zur täglichen Weltgeschichte*, Wien – München – Zürich, 1981, 39.

14) Manes Sperber, nav. djelo 190.

15) Zoran Kostantinović govori o nekoj "paraleli doživljavanja stare Austrije i monarhije kod Miroslava Krleže ("Manes Sperber und Miroslav Krleža. Eine mitteleuropäische Parallele). U zborniku simpozija (vid. bilj. 1) str. 134 i slj. Pojam "Mitteleuropa" i kod Krleže i kod Sperbera treba, prema Zoranu Konstantinoviću, biti izraz određenog osjećanja i emotivnog odnosa ("Lebensgefühl"). Paralela se očituje u opoziciji prema staroj Austrougarskoj monarhiji, u "ljubavi u mržnji" prema tom svijetu. "Srednja Evropa" ("Mitteleuropa") definira se kao negacija vrednota tog svijeta, ali ne i antiteza. U tom kontekstu taj pojam ne označava geopolitički i/ili kulturnopovijesni identitet. Zoran Konstantinović se u tom kontekstu osvrće posebice na Krležino djelo *Banket u Blitvi*.

Ali Manes Sperber nikad nije govorio o posebnoj kulturi ili o društvenom identitetu "Srednje Evrope". Žarišta njegova djelovanja su prije svega Berlin, Pariz, Beč – ali niti Beču niti Zagrebu on ne pripisuje neko istaknutije mjesto. Za njega se u pravom smislu riječi može govoriti o "evropskom misliocu". – Pojmovanje "Mitteleuropa" u smislu Claudija Magrisa "Il mito absburgico" (u tom smislu se njime služi i Z. Konstantinović.)

16) M. Sperber, nav. djelo 232. – Hašer Šomer: Podatke o tome vid. kod Bože Kovačevića, nav. djelo 35 i slj.

prema obitelji. Borivši se protiv asimilacije unutar obitelji, on se zapravo bori i oslobađa utjecaja premoćna oca. I njegova je religiozna kriza otuđivanje od njega, tog strogo ortodoksnog Židova, ali osjećajnog i nježnog oca. Po očevu uvjerenju, sin zastupa židovstvo koje je, lišeno religiozne supstance, izgubilo svoj smisao. Sin se pak opredjeljuje za "aktivno židovstvo", za suradnju u izgradnji nove domovine Židova u Palestini, za moralnu obavezu solidariziranja s "Alijom" i iseljenicima, ali i za akcije solidarnosti sa Židovima u Evropi radi rastućeg antisemitizma.

"Šomer" priprema plodno tlo idejama cionizma i socijalizma odgojem mladih u duhu romantizma njemačkog "Omladinskog pokreta": zajedništva, kao "postati Ja da bismo postali Mi", ograđivanja od obiteljskih veza u korist zajednice istomišljenika. Ljubav članova obitelji zamjenjuje se romantizmom druženja i "slobodne ljubavi". Siegfried Bernfeld, i sam freudovac i psihoanalitičar, usaduje zanimanje za Freudovu psihoanalizu "šomerovcima". Ona nailazi na plodno tlo već zbog izraženog mladenačkog zanimanja za tajne odnosa među spolovima, kako se sjeća Manes Sperber.<sup>17</sup> "Šomer" je, dakle, duboko utjecao na njega, i po svoj prilici usmjeravao i razvijao usadene sklonosti: zanimanje za čovjeka i suosjećanje s njime, za odnose među ljudima i funkcioniranje ljudskih zajednica, pa osjećaj za sve što je pravo, pravednost i istinitost. Ali rigidnu dosljednost, kojom je u te mlade dane zastupao to svoje uvjerenje, ublažavat će lektira Dostojevskog, spoznaja ambivalentnosti čovjeka kao "conditio humana". Pod njegovim utjecajem, on odbija vjerovati u "zlo" kao princip, isto kao što gaji kritičnu skepsu prema Nietzscheovu "natčovjeku". Odbojnost prema bilo kakvu "kultu ličnosti" usaduje mu, kao trajno opredjeljenje, upravo Dostojevski. Oprezna distanca i prema najbližnjima plod je ne samo spoznaje ambivalentnosti čovjeka (spoznaje što ju je Manesu Sperberu posredovala lektira Dostojevskog) nego i usadene svijesti o povijesti i o kontinuitetu porijekla njegovog naroda, o Židovima u dijaspori, o progonima tog naroda i njihovom nepovjerenju u "druge", u potencijalne progonitelje. Manes Sperber se tek u Beču počeo oslobađati tog nepovjerenja: "drugi" prestaju biti "drugi" tek u zajedničkoj bijedi te "conditionis humanae". Treba naučiti ne biti zlopamtilo", poručuje Manes Sperber.<sup>18</sup>

Tih godina traženja i lutanja kroz ratni i poratni Beč stupao je u kontakt sa mnogim razočaranjima, sa rubnim i slomljenim životima, koje su poraz u ratu i svakodnevnica bez perspektive učinili i fizički i psihički bolesnima. Upoznao je i utopiste koji su sanjali o "Oktobarskoj revoluciji", nadajući se sveopćem oslobođenju radnika i seljaka. Ali ratni su zarobljenici i povratnici iz revolucionarne Rusije ponijeli sa sobom najoprečnije vijesti o teroru "bijelih", ali i o strahu što su ga sijali "crveni". Manes Sperber, suprotno strahu Dostojevskog od "lažne alternative", smatra: u općoj smetenosti u toj zemlji valja zaboraviti strogu principijelnost i opredjeljivati se.<sup>19</sup> Poriv opredjeljivanja između alternativa, pravih i lažnih, obilježava Sperberov put od socijalizma do komunizma: njemu i njegovoj generaciji postavlja se pitanje: fašizam ili Staljin; ali opredjeljenje protiv fašizma, vjera u "Revoluciju, nalaže mu obavezu braniti greške, mada ih osuđuje, živjeti sa suprotnostima. Sperber jest, a i ostao je do posljednjog trenutka čovjek

17) Manes Sperber, nav. djelo, 182 i 286.

18) Isto.

19) Isto, 351.

proturječnosti: sva iskustva života ostaju utkana u njemu, i kad boje i šare izbljeđuju." 20

Oduševljen pričama povratnika iz Rusije o dostignućima "Revolucije", mladi će Sperber dopustiti da ga zanesenjaci uvuku u diletantske pokušaje organiziranja nezadovoljnih slojeva radništva radi ustanka. Ta su nastojanja, što je bilo i za očekivati, promašaji; ali kod Manesa Sperbera se rađa zanimanje za funkcioniranje "političkog života" i mehanizme utjecaja na istomišljenike. Položaj radnika i "radničko pitanje" izazivaju ga utoliko više što u poratnoj Evropi (u Mađarskoj, Bavarskoj, pa i u Austriji) dolazi do proglašenja kratkokrajnih sovjetskih republika. U to vrijeme Sperber se postepeno udaljuje od ideja "Šomera" i cionizma, tražeći rješenje "židovskog pitanja" u ostvarivanju socijalizma u zemljama domaćinima Židova, tj. u Evropi i u Americi.<sup>21</sup> Što mu je ostalo od njegova angažmana u "Šomeru": doživotno suočavanje sa svojim židovstvom i istančano zanimanje za čovjeka i uvjete ljudske egzistencije, zanimanje za vlastito "Ja" i njegov odnos prema socijalnoj sredini. Temelj je svim šomerovcima zajedničko propitkivanje osjećaja izgubljenosti i obeskorijenjenosti.<sup>22</sup> Bavljenje Freudovom psihoanalizom, međutim, nije urodilo odlučnim opredjeljivanjem za Freudovu školu. Poznavao djela Manesa Sperbera postavili su pitanje da li je Manes Sperber bio "preodređen" za Adlerovu individualnu psihologiju, a ne za psihoanalizu.<sup>23</sup> Utvrditi koji su utjecaji i raniji dojmovi usmjeravali opredjeljenja i razvoj, uvijek mora ostati samo spekulativan pothvat. Zacijelo se, dakle, može samo pretpostaviti da se nasljeđe porijekla spojilo s doživljajem zajedništva "Shomera" i urodilo izrazitim zanimanjem za funkcioniranje ljudskih zajednica i ulogu jedinke u njima.<sup>24</sup>

1989.

(Odlomak)

---

20) Jenka Sperber u pismu autorici: Pariz, 18. 9. 1989 (Manes Sperber je često govorio o životu kao "einem riesigen Webstuhl; in dem Muster und Farben bestehen bleiben, auch wenn sie verblässen".)

21) M. Sperber, nav. djelo, 351.

22) Isto, 320.

23) Hans Schiesser, Isto, "Der Pädagoge Manes Sperber". *Zbornik*, 110 (vid. bilj.1).

24) Hans Schiesser, na istom mjestu. (*Zbornik predavanja* Nacionalne biblioteke u Beču, vid. bilj.1) 110 i slj.